UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Studies on the Polisch verbal prefix prze-

Genis, R.M.

Publication date
2008

Link to publication

Citation for published version (APA):
Genis, R. M. (2008). *Studies on the Polisch verbal prefix prze-*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. Uitgeverij Pegasus.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:15 Sept 2026

SAMENVATTING

Verbale prefixen bezetten een sleutelpositie in de talen van de Indo-Europese familie waarin ze voorkomen. Ze zijn, met hun betekenis en al, geaffiggeerd aan het werkwoord en het werkwoord op zijn beurt is met zijn door het prefix beïnvloede valenties het centrum van de zin. We kunnen dan ook stellen dat prefixen invloed hebben op de syntaxis en de semantiek van de zin. In Slavische talen, waaronder het Pools, spelen prefixen bovendien een rol bij het zogenaamde werkwoordsaspect.

De meeste studies over prefixen, of die nu over het Pools gaan of over andere Slavische talen, concentreren zich op een van die bovengenoemde aspecten. Meestal gaat het dan om de lexicale betekenis, zelden over de aspectuele kant van de zaak of over de syntactische consequenties van prefixgebruik en bijna nooit over prefixen en zogenaamde terminativiteit. Door deze beperking blijft de veelzijdigheid van de problematiek rondom prefixen helaas onder- zo niet onbelicht. Dat laatste was de motivatie om voor deze studie een enigszins andere invalshoek te kiezen.

In deze dissertatie wordt een enkel Pools prefix als het ware van verschillende kanten belicht. Het uitverkoren prefix is *prze-*. Het gaat terug op de prepositie *przez* 'door, over enz.' Bijna alle West-Slavische talen, en hiertoe behoort het Pools, hebben voor de betekenissen die gedekt worden door dit prefix slechts een enkel prefix ter beschikking. De overige Slavische talen, met inbegrip overigens van het in dit opzicht uitzonderlijke West-Slavische Tsjechisch, hebben er twee. Zo heeft het Russisch *nepe-* en *npo-,* het Tsjechisch *pře-* en *pro-*.

Elk hoofdstuk bevat een enkel onderwerp waarbij prefixen betrokken zijn, en is dan ook eigenlijk bijna een aparte studie. Elk hoofdstuk is genummerd met een Romeins cijfer, heeft zijn eigen eindnoten en paragraafnummering. De

studie is echter wel als integraal geheel bedoeld. Het prefix *prze-* is elke keer exemplarisch ingezet en de hoofdstukken vormen dus eigenlijk casestudy's.

Het eerste hoofdstuk gaat over de betekenis van *prze-*. Als prefix is het eigenlijk alleen goed te bestuderen aan de hand van de composita waarin het optreedt. Daar het prefix nooit alleen staat is bestudering via vergelijking met het ongeprefigeerde basiswerkwoord geboden. Op deze wijze zijn de makers van de verschillende woordenboeken en andere studies vaak al tot behoorlijk aanzienlijke lijsten van betekenissen gekomen. Het prefix *prze-* is extra gecompliceerd vanwege het feit dat het de betekeniscomplexen van twee Slavische prefixen lijkt te verenigen; daarover was hierboven al even sprake. Het is mogelijk gebleken om via de weg van vergelijking de verschillende variante betekenissen van ons prefix terug te brengen tot een tweetal basisvarianten. Het overeenkomstige tussen die twee varianten is vervolgens geabstraheerd tot algemene invariant.

Een belangrijk semantisch basisgegeven van prefixen is de voorstelling van een bepaalde situatie in termen van twee "posities" die hier worden getypeerd als 'oud' en 'nieuw'. De posities zijn aan elkaar geopponeerd. Een werkwoord met een prefix is altijd terminatief en die terminativiteit hangt samen met de prefixbetekenis, waarover aanstonds nog enkele woorden; eerst enkele opmerkingen over het hier toegepaste model van terminativiteit. Dat gaat terug op de inzichten van Maslov (1948, 1961) en de uitbreiding daarvan door Barentsen (1985, 1995). In principe wordt de situatie voorgesteld als bestaande uit drie fasen: XYZ. De uitgangssituatie X gaat over in uitloopsituatie Z via werkwoordshandeling Y. Er komt dus niet alleen een eind aan de handeling uitgedrukt door het werkwoord, maar er vindt tevens een situatiewisseling plaats, namelijk van X naar Z. Het "moment" van overgang van Y naar Z, het eind van de handeling en dus de overgang naar Z, wordt hier "terminus" genoemd.

De hierboven aangeduide samenhang tussen prefixbetekenis en de fasen in het gebruikte model van terminativiteit komt neer op een correlatie tussen de door het prefix opgeroepen positie 'oud' en de uitgangssituatie van terminativiteit X. Hetzelfde geldt voor 'nieuw' en Z. Het prefix beschrijft dus in feite die

twee fasen binnen het XYZ-schema. In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op terminativiteit en prefixbetekenis, alsmede op enkele uitwerkingen daarvan.

Terminativiteit is een betekeniskenmerk van Slavische werkwoorden: perfectieve werkwoorden zijn altijd terminatief terwijl imperfectieve werkwoorden terminatief of aterminatief zijn. Vormelijk aterminatieve werkwoorden kunnen bovendien in terminatieve situaties worden gebruikt (en zodoende terminativiteit 'vergaren') indien een object daartoe met zijn betekenis aanleiding geeft. Zo verwijst bijvoorbeeld *czytał*$_{\text{i}}$ 'hij las' naar een aterminatieve situatie terwijl *czytał „Pana Tadeusza"* '"Pan Tadeusz" lezen' naar een terminatieve situatie kan verwijzen. Er zijn ook andere terminativiserende zinsdelen, maar die worden hier verder niet uitgediept. Terminatieve imperfectieve werkwoordsvormen nemen een belangrijke plaats in in het werkwoordelijk aspectsysteem van alle Slavische talen en dus ook in dat van het Pools. Ons interesseert hier vooral de enorm grote groep geprefigeerde imperfectieve werkwoorden die ook wel bekend staan als secundaire imperfectiva. Met hun prefix zijn ze gemarkeerd terminatief. Deze werkwoorden verschaffen Slavische talen de mogelijkheid een bepaalde situatie als expliciet terminatief en imperfectief neer te zetten. Ze kunnen op twee manieren ingezet worden, hoewel dat niet met elk secundair imperfectief mogelijk is. Hoewel alle secundaire imperfectiva gebruikt kunnen worden om een zogenaamde open herhaling aan te duiden is het aan processueel transformatieve werkwoorden voorbehouden om bovendien op het proces van de uitgedrukte handeling zelf te kunnen focussen.

In het tweede hoofdstuk worden enkele randverschijnselen bij secundaire imperfectiva besproken. Het eerste hiervan wordt gevormd door de zogenaamde aspecttrio's, bijvoorbeeld *jeść*$_{\text{i}}$, *zjeść*$_{\text{p}}$, *zjadać*$_{\text{i}}$ '(op)eten'. De reden voor de ogenschijnlijk drieledige oppositie is te vinden in (de mate van) de gemarkeerdheid van terminativiteit. De eerste twee kunnen elkaars aspectuele opponenten zijn in neutrale maar transitief terminatieve situaties terwijl de tweede twee elkaars aspectuele opponent zijn in transitieve situaties met een extra focus op de terminus.

De tweede kwestie die in hoofdstuk II wordt besproken betreft het algemeen als aspectpaar geldende koppel werkwoorden *czytać*$_{i}$: *przeczytać*$_{p}$ 'lezen'. Het staat als casestudy model voor veel aspectuele werkwoordsparen waarvan één lid geprefigeerd is en het andere niet. Gebleken is dat men hier en daar ook de vaak als "foutief" aangemerkte, secundair imperfectieve vorm *przeczytywać*$_{i}$ kan aantreffen: op het internet, in oudere literatuur en zelfs in het dagboek van maarschalk Piłsudski. Wanneer het optreedt, als gelegenheidsvorming, dan treffen we een verhoogd gehalte terminativiteit en prefixbetekenis aan, wat aan de hand van concrete voorbeelden wordt geïllustreerd.

De kwestie van de zogenaamd "lege" prefixen, die hierboven al even werd aangestipt, wordt voortgezet in het derde hoofdstuk. We kwamen er niet onderuit in te gaan op de kwestie van aspectpaarvorming. Ook hier speelt terminativiteit een rol aangezien alleen terminatieve werkwoorden een aspectpaar vormen. De gangbare visie op het achterliggende derivatieproces is gebaseerd op morfologische kenmerken en bestaat erin dat imperfectieve basiswoorden zogenaamde "zuivere" perfectieven vormen door middel van "lege" prefixen. Het gros van die imperfectieve basiswerkwoorden is in essentie aterminatief maar zij kunnen ook wel, zoals hierboven al gemeld, in terminatieve contexten optreden. Het is nu juist in terminatieve contexten dat deze werkwoorden ook perfectief kunnen worden gemaakt. En op dit punt draaien we een en ander om. Het lijkt namelijk semantisch gezien zinvoller om in tegengestelde richting te denken: van perfectief naar imperfectief. Waar een perfectief werkwoord per definitie terminatief is, is een imperfectief ongeprefigeerd werkwoord dat in 9 van de 10 gevallen niet. Daar de aspectoppositie alleen maar tussen terminatieve situaties kan bestaan, moeten we stellen dat imperfectieve ongeprefigeerde werkwoorden toch vaak "wel kunnen" in terminatieve situaties. Zodoende moeten we erkennen dat terminatief gebruikte doch niet zelf voor terminativiteit gemarkeerde werkwoorden in de praktijk wel degelijk dienst kunnen doen als aspectuele tegenhanger van immers altijd terminatieve perfectieve werkwoorden.

De rol van prefixen in dit soort aspectparen wordt uitgediept in hoofdstuk III, waar wordt stilgestaan bij de paradoxale situatie dat prefixen, die normaliter betekenisdragend zijn, ogenschijnlijk "leeg" kunnen worden, dat wil zeggen dat ze hun lexicale betekenis verliezen met uitzondering van het lexicaal-semantische gedeelte 'terminativiteit'. Het is namelijk dat laatste dat in de perfectieve situatie altijd aanwezig blijft. We kunnen dan ook stellen dat de term "leeg" niet erg gelukkig is daar het systemisch belangrijkste gedeelte van de betekenis van het prefix aanwezig blijft en er dus, in tegenstelling tot hetgeen de term suggereert, geen sprake is van het volledig verdwijnen van de betekenis. Desalniettemin wordt hier vastgehouden aan de algemeen gevestigde term "leeg" prefix om het fenomeen te beschrijven en een naam te geven.

Hoofdstuk IV ten slotte gaat in op bredere, werkwoordoverstijgende structuren waarin ons prefix *prze-* optreedt. Er is voor gekozen om de bestudering van prefixen en hun invloed op de rest van de zin te beperken tot de werkwoorden van beweging, bekend bij iedere Slavist als aparte categorie, omdat juist bij die groep werkwoorden de basale ruimtelijke betekenis van prefixen in haar zuiverste vorm wordt gerepresenteerd. Hoewel er voor gekozen is het onderzoek te beperken tot de 'klassieke' werkwoorden van beweging is het waarschijnlijk, dat een en ander ook geldt voor werkwoorden die een verplaatsing of iets dergelijks uitdrukken maar buiten deze strikte groep vallen. Prefixen kunnen een overigens intransitief werkwoord van beweging transitief maken. Werkwoorden met *prze-* blijken bovendien op te treden in zinnen met allerlei complementen. De meest prominente zijn wel een accusatiefobject, een instrumentalisobject en een voorzetselconstituent. Bij de werkwoorden met *prze-* treedt de constructie van een voorzetselconstituent met *przez* 'door' in directe betekenisoppositie met accusatiefobjecten en in mindere mate met instrumentalisobjecten. Deze betekenisoppositie worden besproken en de constructie "*prze*-verbum *przez* nominale groep" wordt aangeduid als prefix-prepositie harmonie, daar deze beide leden feitelijk op eenzelfde vorm teruggaan en eenzelfde betekenis en zelfs klank hebben. In geval van constituenten bij *prze*-werkwoorden met een andere prepositie

wordt gesproken van prefix-prepositie disharmonie. Van deze laatsten is een lijst opgesteld op basis van het internet en onze tekstcorpora.

In deze dissertatie is ervoor gekozen om vier afzonderlijke aspecten van het prefix *prze-* voor het voetlicht te brengen. Elk van de vier hoofdstukken heeft zijn eigen conclusies, waarvan sommige hierboven al in het voorbijgaan zijn aangestipt. Hier volgt een korte opsomming.

De in hoofdstuk I bijeengebrachte variante betekenissen kunnen teruggeredeneerd worden tot een tweetal basisvarianten, die elk een constellatie vormen van drie elementen. Deze elementen zijn ruimtelijk voor te stellen als een begingebied (situatie etc.), P, en een eindgebied, Q, die verbonden worden door een "trajector". De trajector zelf lijkt een tussengebied, R, te doorkruisen. Het verschil tussen de twee basisvarianten ligt in de focusering op de gebieden P en Q, dan wel op R. De gemeenschappelijke elementen zijn:
- de aanwezigheid van de drie 'gebieden' P, Q en R als kenmerken van het landmark;
- de trajector door R;
- de overschrijding van een grens tussen R en P.

De betekenis van p*rze-* is dus inderdaad terug te brengen tot een enkele invariant.

De conclusies met betrekking tot *prze-* en terminativiteit zoals die besproken worden in hoofdstuk II bestaan uit verschillende onderdelen. Ten eerste kunnen we stellen dat terminativiteit in imperfectieve situaties niet altijd gereflecteerd wordt in het gebruik van een expliciet terminatief werkwoord (b.v. een geprefigeerd werkwoord) maar dat een overigens aterminatief werkwoord kan volstaan in contexten waar een discreet (dat wil zeggen al dan niet ruimtelijk als "eindig" voorgesteld) direct object het terminatieve toch al impliceert. Deze discreetheid is niet altijd direct evident en men kan dan ook spreken van een glijdende schaal die wordt veroorzaakt door de interactie van werkwoord en object. Een en ander noopt ons ertoe duidelijk te maken welke werkwoorden wel en welke

niet een zogenaamd 'zuiver' aspectpaar vormen. Indien men terminativiteit als centraal betekeniselement in deze kwestie accepteert, dan wordt duidelijk dat slechts echt terminatieve werkwoorden eenduidig in paren optreden. Voorts kunnen we ook stellen dat zogenaamde duale werkwoordslexemen (simplicia die in essentie aterminatief zijn, maar die terminatief kunnen worden ingezet) in hun terminatieve toepassing een perfectieve tegenhanger kunnen hebben. Die laatste is dan een compositum met een zogenaamd 'leeg' prefix. Als laatste kunnen we nog concluderen dat *prze-* zich niet leent voor alle soorten terminativiteit, doch slechts voor gebruik in predicaten die kunnen worden beschreven als: processueel-transformatief, perduratief en met een relatieve terminus.

Uit hoofdstuk III wordt duidelijk dat de zogenaamde 'lege prefixen' uitsluitend voorkomen bij duale werkwoordslexemen (zie boven) waarbij vaak sprake is van een semantische reduplicatie van prefixbetekenis en (basis)werkwoordsbetekenis. De 'keus' van het 'lege' prefix is dus niet arbitrair, maar tegelijkertijd niet volledig eenduidig. Dat laatste blijkt ook uit het feit dat er soms meer dan een geprefigeerd perfectief compositum fungeert als 'zuivere' perfectieve pendant bij een imperfectief werkwoord, welke perfectieve pendanten dan toch beide zijn te duiden in termen van een dergelijke reduplicatie. Er blijken ook 'zuivere' perfectieve tegenhangers te zijn geformeerd naar analogie van reeds bestaande geprefigeerde werkwoorden.

De conclusies behorende bij hoofdstuk IV betreffen de toepassingen van de verschillende extenties die bij een met *prze-* geprefigeerd werkoord van beweging kunnen voorkomen. Het instrumentalisobject localiseert de route van de trajector door middel van de parallel aan de trajector lopende grenzen van het object. Het gebruik van het accusatiefobject komt overeen met Jakobsons functieomschrijving van de accusatief, en wel dat het de primaire focus van de door het werkwoord uitgedrukte handeling markeert. Zodoende actualiseert het de ruimtelijke entiteit die wordt voorgesteld door het accusatiefobject. Het accusatiefobject betreft ook typisch een ruimtelijke entiteit wier grenzen dwars op de loop van de trajector staan. In het Pools staat dit object in een "zachte" opposi-

tie met complementen met het voorzetsel *przez* 'door, over'. Deze laatste focuseert echter eenvoudigweg op het bereiken van de andere kant van een door dit complement beschreven ruimtelijke entiteit. Deze laatste constructie is nagenoeg uitgesloten als de focus op de aard, consistentie, karakteristieken e.d. van de ruimtelijk enititeit ligt; dan past het accusatiefobject het best.

In deze studie is de problematiek rondom het ene prefix *prze-* in haar semantische, aspectologische en syntactische complexiteit diepgaand aan de orde gesteld. Het is de bedoeling om met deze dissertatie als basis de interactie tussen verba en andere prefixen verder te bestuderen in het Pools, maar ook in andere Slavische talen, met name het Tsjechisch.